

УДК 94(477.52):811.161.2"192"
DOI: 10.26661/swfh-2017-49-015

Л. І. Єпик

ФОРМУВАННЯ УКРАЇНОМОВНОГО ПРОСТОРУ НА СУМЩИНІ НА ПОЧАТКУ 20-х РОКІВ ХХ ст.

Стаття присвячена методам і заходам влади і громадських організацій, спрямованих на формування україномовного простору на території Сумщини на початку 20-х років ХХ ст. Автор, використовуючи документи Державного архіву Сумської області, аналізує і узагальнює діяльність "Просвіт", лікнепів, курсів українознавства, методичних кабінетів української мови які мали на меті поширення і популяризацію української мови не тільки у державній сфері, а й у побуті населення. Автор наголошує на актуальності дослідження напрямів формування україномовного простору в Україні на початку ХХІ ст. і визначає перспективи подальшого опрацювання зазначеної проблематики.

Ключові слова: україномовний простір, українська мова, "Просвіта", лікнеп, курси українознавства.

Революція Гідності, гібридна війна з боку Росії, поставила нові завдання перед українською історичною наукою, в тому числі у справі формування українського менталітету і україномовного простору. Спираючись на історичний досвід, необхідно чітко визначити напрями і засади формування сучасної української культури, збереження, розвитку і популяризації української мови та історії нашої Батьківщини.

Сьогодні показує, що за роки незалежності в Україні не сформовано україномовний простір, що негативно вплинуло на внутрішньополітичні процеси, бо, певною мірою, спекуляція на мовному питанні, призвела до агітаційної кампанії, а потім і до військового втручання з боку Росії.

Формування україномовного простору поставлено за мету у проекті №5670 "Закону про державну мову", яким пропонується значно розширити і закріпити використання української мови як державної у ЗМІ, виробництві і розповсюдженні фільмів й серіалів, а також у сфері реклами і книговидаванні [1].

Тим не менше, історичний досвід показує, що одного законотворення недостатньо для реалізації певної мети, необхідні конкретні, продумані заходи у кожному напрямі роботи і, звичайно, фінансова підтримка держави.

Мета статті – використовуючи документи Державного архіву Сумської області, узагальнити напрями діяльності державних органів під час політики лікнепу та українізації та довести, що результатом стало формування на Сумщині україномовного простору на початку 20-х рр. ХХ ст.

Під мовним простором лінгвісти розуміють міцний, стійкий ареал поширення тієї чи іншої мови, в першу чергу як рідної і офіційно закріпленої на певній території. В Україні склалася специфічна ситуація, коли рідна і офіційно закріплена державна мова має досить невелике поширення в суспільному житті. Громадяни України, які називають українську своєю рідною мовою, в побуті найчастіше спілкуються російською, або так званим суржиком [2]. Таким чином, україномовний простір закінчується сферою управління, діловодством і викладанням у вишах.

Першими науковцями в Україні, які довели безпосередній зв'язок між формуванням ментальності та мовою, розробили поняття "український менталітет", "українська національна ідея" були члени Кирило-Мефодіївського товариства. Мова, на їх думку, повинна стати основоположним чинником формування української національної ідеї. Мову вони вважали визначальним фактором в існуванні кожної нації та народу [3].

Проблеми формування україномовного простору присвячені дослідження В.Піскун [2], Н.Каралкіної [4], В.Лизанчука [5], В.Майданик [6], Г.Марчук [7], Н.Марчук [8], В.Михальської [9], О.Мишкіна [10] та ін.

Історичним аспектам формування української ідентичності у 20-30 рр. ХХ ст. присвячені розвідки українських істориків В.Лозицького [11], С.Бурлаки [12]. В.Даниленко, Г.Касьянов, С.Кульчицький у монографії "Сталінізм на Україні: 20 – 30-ті роки" наголошували, що українізація вийшла далеко за ті межі, які їй передбачали і законодавчо запрограмували більшовики, поступово перетворившись на ефективний напрям українського національного відродження. Автори підкреслювали активну роль у цих процесах національної інтелігенції та українського селянства [13].

Навчити читати і писати, запровадити українську мову у всі сфери суспільного життя – це, як відомо, основні напрями роботи лікнепів та курсів українознавства у 20-30 рр. ХХ ст. На той момент, державні органи ставили перед собою мету упокорити українське населення і долучити його за допомогою української мови до комуністичних ідей [14, арк.5].

Перші спроби навчання української мови на Сумщині у 20-х рр. ХХ ст. розпочалися задовго до офіційного проголошення політики лікнепу та українізації [15, 16]. Ініціаторами стали "Просвіти", діяльність яких була зосереджена на створенні бібліотек, шкіл для дорослих, організації вистав за творами українських авторів і т.і. Наприклад, у с. Волошині Роменської округи, силами просвітян викладалися українська мова, історія України, загальна географія і географія України і такий курс як "Багатства України". Заняття відбувалися із листопада до Великодня 1920 р., на яких присутні були 100 осіб віком від 15 до 30 р. В с. Хоминське Роменської округи просвітяни власними зусиллями організували школу в якій викладали українську мову, арифметику, природознавство та історію України [17, арк.14, 23]. Думаємо, що програми, зміст викладених предметів державними органами практично не контролювались і це давало широкий

простір національно свідомим діячам “Просвіт” для пропагування української ідеї, більшість із яких була справжніми ентузіастами своєї справи, погоджуючись працювати без утримання [18, арк.27].

Мету і методи просвітницької діяльності української національно свідомої інтелігенції узагальнив у своїх спогадах Ю. Горліс-Горський наступним чином: “ми мусимо працювати над тим, щоб зробити свій нарід наскрізь національне свідомим, здібним до організованої боротьби. Не знаємо, коли знову проб'є “дванадцята година”, чи ще для нас, чи вже для тих, що ростуть. Коли всі мільйони українців стануть дійсно — українцями, коли кожний селянин зрозуміє “тезу” – Москва – Україна, – ми не будемо чекати від історії “дарунку”. Ми видерем у неї те, що нам належиться” [19].

Комуністична партія усвідомлювала, що “неофіційна”, “низова” українізація, іншими словами, культурна діяльність українського руху, яка почалася задовго до проголошення “офіційної” і набувала, іноді, досить радикального забарвлення [20, арк. 58-58 зв.].

Після 1923 р. державне керівництво спробує упорядкувати зміст викладання на українознавчих курсах, певною мірою надати йому якісного політичного забарвлення [21, арк.4].

Кількість документів державних органів, виданих у той період (“Про введення українознавства на курсах робітників освіти: Постанова МО від 2 травня 1920 р.”, “Про запровадження української мови в школі й радянській установі: Постанова МО від 21 вересня 1920 року”, “Про наукових робітників, що можуть викладати українською мовою: Постанова НКО від 12 жовтня 1925 р.”, “Про перехід всіх 3-річних педкурсів на українську викладову мову: Постанова НКО від 28 червня 1925 р.”, “Про українізацію медперсоналу і студентів ІНО: Обіжник МО від 12 червня 1925 р.”, “Про українізацію учбових закладів Профосу: Постанова МО від 25/ХІ 1925 р.”, “Про українізацію учбових закладів Профосу: Постанова НКО від 29/Х 1925 р.”, “Про українознавчу підготовку працівників освіти: Постанова МО від 28 червня 1920 р.”, “Про українознавчу підготовку працівників освіти: Постанова НКО від 28 червня 1920 р.”, з одного боку показує бажання абсолютного контролю за процесами українізації, з іншого – те, що введення української мови стало всеохоплюючим процесом [22, арк.34-35].

Ми проаналізували програми курсів українознавства, які проводилися на території Сумської області на початку 20-х рр. ХХ ст. і звернули увагу на те, що попри радянську ідеологічну складову, навчання українській мові, історії України не могло не сприяти формуванню у учнів національної ідентичності і світогляду. Наприклад, у програмі з історії літератури на курсах українознавства для радянських службовців м. Конотопа у 1924 р. лекція про життя і творчість Т.Г.Шевченка викладалась за наступним планом “Велетень українського письменства – Шевченко. Його діяльність і юнацькі роки. Шевченко до першої подорожі на Україну. Початок літературної діяльності. Перший твір “Причина”. Найбільша поема “Гайдамаки” й її значення. Подорожі Шевченко на Україну. Що побачив він і в яких творах це відбилось (Поєми “Сон”, “Іван Гус”, “Наймичка”, “Дружнєє послання”). Кирило-Мефодіївське братство і Шевченко. Поетична діяльність Шевченка під час заслання. Життя на волі. Еволюція Шевченкових поглядів, його значіння” [24, арк.28].

Програми з історії України, незважаючи на недосконалість, поверховість, тим не менше формували у учнів розуміння закономірностей історичного процесу, надавали уявлення про місце України в європейській і світовій історії. Незважаючи на інтерпретування історії України як історії класової боротьби учнів ознайомлювали із такими поняттями як Київська Русь, Руська правда, Козаччина, Козацькі повстання. Зустрічаються і такі цікаві для трактування теми як “Козацько-міщанська революція 1648 рр. Прилучення до Москви”, “Русифікація України”, “Галичина як осередок українського культурного життя”, “Березнева революція. Український націоналізм як відбиток аграрного і дрібно-промислового капіталізму. Центральна Рада, Пролетарська революція, УНР, Гетьманат, Директорія, Петлюрівщина. Війна з Польщею. Культурне відродження України” [25, арк.30].

Тісні ідеологічні рамки ще були відсутні на початку 20-х рр. ХХ ст. і вчителі, більшість із яких отримали освіту до революції, в основному не належали до більшовицької партії, були членами “Просвіт” мали дійсну можливість більш-менш неупереджено навчати українській історії та літературі. Свідченням цього ставали іспитові роботи, наприклад, службовця Райвику Ю.О.Липського, який по закінченні Конотопських курсів українознавства виніс наступне розуміння історії України 1917-1921 р.: “В лютому 1917 року скинули царя, були ще бунти, після того утвердилась тимчасова демократична буржуазна влада, котра скинута робочими та селянами й замінена радянською владою – з'їздом ради москалевих (виділено мною)та селянських депутатів” [26, арк.28].

Особливе значення при проведенні українізації, звичайно ж, мали підручники. У навчанні широко використовувалися книги, друковані у Харкові українською мовою. Найбільш відомим у початковій школі та лікнепах був підручник С.Титаренка “Сонечко”, у якому автор доцільно поєднав вивчення української мови на основі етнографічного матеріалу. Не менш відомим і затребуваним був буквар-читанка “До світла”, автор О. М. Астряб, укладений за концепцією прямого зв'язку природи, людини і праці, написаний також прекрасною українською.

На основі фольклорного матеріалу були укладені найбільш поширені підручники того часу: Дорошевич О. “Українська література: Підручник для старших груп у семирічній школі”, Г. Наш “Історія українського народу: Підручник для вищих початкових шкіл та перших класів гімназій”, С. Черкасенко “Рідна школа” Читанка перша, Я. Чепіга “Веселка”: Читанка друга, В. Дога “Наше слово”, Я. Чепіга “Веселка”, Б. та М. Грінченки “Рідне Слово”: Перша читанка після букваря. Незважаючи на те, що цими підручниками дозволялося користуватися тимчасово, через те, що у 20-х рр., на початку українізації бракувало навчальної літератури, укладеної виходячи із тих завдань, які ставила перед школою у національному питанні

радянська влада, інших не було, тому користувалися ними досить довго. Переважна більшість учителів курсів українознавства періоду радянської українізації намагалися наповнити свої заняття народознавчим змістом (фольклорним, етнографічним матеріалом), і більшовицький уряд, який не мав на меті виховання національно свідомих громадян, вчасно не звернув увагу на потужний вплив української мови, невідомо сприяючи створенню україномовного простору, тісно пов'язаного із формуванням української ментальності у радянських громадян України [27, с.127-128].

Таким чином, на початку 20-х рр. XX ст. завдяки заходам влади по запровадженню політики українізації, фактично відбувся процес “дерусифікації” [28, с.230], одним із наслідків якого стало створення україномовного простору, коли українська мова стала невід’ємною частиною повсякденного життя населення, стала вживатися не тільки у державних організаціях, а й у побуті, а другим - стало формування у населення стійкого сприйняття своєї окремішності від російського населення, розуміння цінності своєї мови, традицій, історії, тобто особливої ментальності, що дасться взнаки під час повстань проти влади у другій половині 20- на початку 30-х років [29, с.99], коли разом із економічними вимогами будуть лунати вимоги відокремлення “від Москви” і створення Української Народної республіки [30, арк. 41].

Джерела та література

1. Населення центральної України сьогодні русифікується [Електронний ресурс] Режим доступу: <https://hromadskeradio.org/programs/hromadska-hvylya/naselennya-centralnoyi-ukrayiny-sogodni-rusyfikuyetsya-ekspert>
2. Піскун В. Незалежність України як визначальний чинник національної ідентифікації українців / В.Піскун // Історія України. – 2004. – № 43.-С.24-34.
3. Євсєєва Г. П. До питання про український менталітет і формування української національної ідеї / Г. П. Євсєєва, Л. М. Архипенко // Актуальні проблеми державного управління. – 2011. – № 1. – С. 122-133. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apdy_2011_1_15
4. Каралкіна Н. Інформаційно-мовна політика регіональних телеканалів Закарпаття в контексті суспільного мовлення / Н. Каралкіна // Прикладні та фундаментальні аспекти дослідження в соціальних комунікаціях: Збірник матеріалів і тез Всеукраїнської науково-практичної конференції / Відп. ред. Г.І.Марчук. – Івано-Франківськ, 2015. – Вип. I. – 272 с.
5. Лизанчук В. Московська інформаційна і військова агресія та стандарти журналістської професії / В.Лизанчук // Прикладні та фундаментальні аспекти дослідження в соціальних комунікаціях: Збірник матеріалів і тез Всеукраїнської науково-практичної конференції / Відп. ред. Г.І.Марчук. – Івано-Франківськ, 2015. – Вип. I. – 272 с.
6. Майданик В. Нові українські Інтернет-медіа: тенденції, проблеми та перспективи / В.Майданик // Прикладні та фундаментальні аспекти дослідження в соціальних комунікаціях: Збірник матеріалів і тез Всеукраїнської науково-практичної конференції / Відп. ред. Г.І.Марчук. – Івано-Франківськ, 2015. – Вип. I. – 272 с.
7. Марчук Г. Вплив друкованих регіональних ЗМІ на процес становлення української державності / Г.Марчук // Прикладні та фундаментальні аспекти дослідження в соціальних комунікаціях: Збірник матеріалів і тез Всеукраїнської науково-практичної конференції / Відп. ред. Г.І.Марчук. – Івано-Франківськ, 2015. – Вип. I. – 272 с.
8. Марчук Н. Мас-медіа України у світовому інформаційному просторі: політологічний аспект / Н.Марчук // Прикладні та фундаментальні аспекти дослідження в соціальних комунікаціях: Збірник матеріалів і тез Всеукраїнської науково-практичної конференції / Відп. ред. Г.І.Марчук. – Івано-Франківськ, 2015. – Вип. I. – 272 с.
9. Михальська В. Тенденції сучасних ЗМК у поліпшенні та формуванні інформаційного простору України / В.Михальська // Прикладні та фундаментальні аспекти дослідження в соціальних комунікаціях: Збірник матеріалів і тез Всеукраїнської науково-практичної конференції / Відп. ред. Г.І.Марчук. – Івано-Франківськ, 2015. – Вип. I. – 272 с.
10. Мишкіна О. Інтернет-ЗМІ у формуванні національного інформаційного простору України / О.Машкіна // Прикладні та фундаментальні аспекти дослідження в соціальних комунікаціях: Збірник матеріалів і тез Всеукраїнської науково-практичної конференції / Відп. ред. Г.І.Марчук. – Івано-Франківськ, 2015. – Вип. I. – 272 с.
11. Лозицький В. Політика українізації в 20 – 30-х роках: історія, проблеми, уроки / В.Лозицький // Український історичний журнал. – 1989. – №3. – С.46-55.
12. Бурлака С. Українізація і партпарат (перша половина 20-х років) / С.Бурлака // Трибуна. – 1991. – №5. – С.28-29.
13. Даниленко В.М.Сталінізм на Україні: 20 – 30-ті роки / Даниленко В.М., Касьянов Г.В., Кульчицький С.В. – К.,1991. – 141 с.
14. ДАСО.-Ф.Р4563.-Оп.1.-Спр.1667.- 112 арк.
15. Єпик Л.І. Викладання української літератури на курсах українознавства на Сумщині (сер. 20-х рр.. XX ст.)// Міжнародна наукова конференція “Історико-краєзнавчі дослідження: традиції та інновації”, 24-25 березня 2016р., Суми. - С.86-88.
16. Єпик Л.І. Організація діяльності кабінетів українознавства на Сумщині на поч. 20-х рр. XX ст. // Міжнародна науково-практична конференція “Сучасна українська нація: мова, історія, культура. З нагоди 15-річчя кафедри українознавства ЛНМУ ім. Д.Галицького”, 16 березня 2016 р., Львів. – С.214-215.
17. ДАСО. - Ф.Р5600. - Оп1. - Спр.118. - 136 арк.
18. ДАСО. - Ф.Р4565. - Оп1.- Спр.819. - 43 арк.
19. Горліс-Горський Ю. У ворожому таборі (Терпіння) [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://exlibris.org.ua/text/terpinnia.html>
20. ДАСО. - Ф. Р 4565. - Оп1. - Спр.819. - 43 арк.
21. ДАСО. - Ф. Р 4563. - Оп 1. - Спр. 1380. -144 арк.
22. ДАСО. - Ф. Р 4563. - Оп. 1. - Спр. 1380. - 144 арк.
23. ДАСО. - Ф. Р 4565. - Оп.1. - Спр.831. - 44 арк.
24. ДАСО. - Ф.Р 4565. - Оп.1. - Спр.906. - 63 арк.
25. ДАСО. - Ф. Р 4563.- Оп 1. - Спр. 1380. -144 арк.
26. ДАСО. - Ф. Р 4563. - Оп. 1. - Спр. 1380. - 144 арк.
27. Єпик Л.І. Кадрове та матеріальне забезпечення курсів лікнепу на Сумщині у 20-і рр. XX ст. // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя: ЗНУ, 2016. – Вип. 46. – С.126-129.
28. Грицак Я. Нариси історії України: формування модерної української нації XIX-XX ст. [Навч. посібник]. – Київ: Генеза, 1996. – 360 с.

29. Даниленко В. Згорання "українізації" й посилення русифікаторських тенденцій у суспільно-культурному житті радянської України в 30-і рр. // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей. Вип. 2. – Київ, 1996. – С. 98-101.
30. ДАСО. Ф. П. 443. - Оп. 1. - Спр. 1260. - 120 арк.

Yepik L. The formation the Ukrainian-speaking space in Sumy district at the beginning of the 20th years of the XX century.

The article is devoted to the methods and actions of the authority and public organizations which were directed to the formation the Ukrainian-speaking space on the territory of Sumy district at the beginning of the 20th years of the XX century. Using the documents from the State archives of Sumy district, the author analyses and generalizes the activity of "Prosvita"(public education), liknep (liquidation of the illiteracy), the courses of Ukraine's regional studies, methodological cabinets which had the goal to spread and popularize the Ukrainian language not only in the state sphere, but in the mode of population's life. The author stresses the actuality of the research of the direction the Ukrainian-speaking space in Ukraine at the beginning of the XX century and defines the perspectives of the further work over the certain problem.

Key words: Ukrainian-speaking space, the Ukrainian language, "Prosvita", liknap, the courses of the Ukrainian.